

QUATRE LLETRES DE MOSSÉ BEN NAHMAN

per Eduard Feliu

Introducció

Isadore Twersky, l'eminent erudit de Harvard, que s'ha ocupat diverses vegades de la cultura hebrea a les terres occitano-catalanes, diu que la vida de Mossé ben Nahman «és la història d'un dirigent de noble nissaga, amb autoritat i responsabilitat, d'un erudit ple d'enginy i de pietat, i d'una forta personalitat; els seus escrits reflecteixen una erudició rigorosa, un veritable sentiment estètic i una religiositat tota espiritual. El relleu extraordinari de la seva obra, en tot el seu esclat multiforme, crida poderosament l'atenció com un dels punts més alts del segle XIII i, sens dubte, de tota la història del poble jueu»¹. Un altre gran home, força més parc en les lloances, Gershom Scholem, reconeix que Nahmànides (l'altre nom amb què és conegut el mestre jueu de Girona, a més de l'acrònim RAMBAN) «fou la més gran autoritat talmúdica de la seva generació a Espanya»². Efraïm Gottlieb, que va ser deixeble de Scholem, també diu que Nahmànides «fou una de les figures més insignes que tingué el judaisme a Espanya el segle XIII»³. Els exemples de l'alta consideració que mereix Mossé ben Nahman als homes d'avui es podrien multiplicar infinitament i, remuntant els segles de lloança en lloança, podríem arribar a les generacions properes al seu temps i aturar-nos en l'elogi famós d'Isaac ben Sésset (segle XIV) que afirma que fou «un home eruditíssim, els mots del qual eren com brases ardents; d'ell ens refiem arreu de Catalunya com si hagués parlat Moisès en nom de Déu»⁴.

Una prova indirecta de la seva grandesa és el fet que en morir comencessin a atribuir-li llibres, sobretot llibres que contenien doctrines

esotèriques, que el seu ensenyament oral (més que no pas les poques i esparses al·lusions cabalístiques que trobem a les seves obres veritables) probablement abonava. D'altra banda, és obvi que hom només atribueix llibres als homes importants.

Per més assenyalada que hagi estat la seva obra dins l'àmbit del judaisme d'ençà del segle XIII, són ben incertes les dades personals que coneixem d'ell, com tornaré a dir en presentar cadascuna de les lletres objecte d'aquest article. Era gironí sense cap mena de dubte, i aquest gentilici acompanya el seu nom en múltiples ocasions⁵, fins i tot en forma d'acròstic en alguna de les seves poèsies. Va començar a escriure llibres durant la segona dècada del segle XIII, entre el 1210-1216, com reporten alguns antics cronistes⁶. Va intervenir en l'enverinada controvèrsia que les idees de Maimònides van provocar abans de 1232, primer pel Lenguadoc i la Provença i després per terres franceses i hispàniques, a la qual controvèrsia pertany la Lletra I, i va defensar brillantment el judaisme, segons el record que va deixar per totes les comunitats jueves d'Occident, en una polèmica amb fra Pau Cristià davant Jaume I l'any 1263. També sembla que fou metge —o en féu—, bé que no ha deixat cap escrit pròpiament mèdic ni sembla haver tingut mai cura de la salut de cap gran personatge. Però espigolant el seu comentari a la Torà, trobem força passatges on parla de malalties i remeis amb l'aire d'un entès: comentant Lv 13,29, tracta de les malalties del cabell amb rigor quasi científic. Explicant el desmai de Jacob de Gn 45,26, en dona les causes fisiològiques que el devien provocar. En d'altres indrets parla de la ràbia. I sabem també que fou ell qui encarregà a un tal Jacob ha-Qatan de traduir un tractat d'Averrois sobre la disenteria⁷. Diverses vegades, Nahmànides diu que ha vist o que no ha vist tal cosa o tal altra en els llibres de medicina. Per exemple, parlant dels animals impurs diu haver vist en alguns *llibres d'experiments* que si un nen beu llet de truja es torna llebrós⁸, i comentant la quasi picaresca història de Raquel (Gn 30,14-16), que pel desfici de menjar mandràgores renuncia a dormir amb Jacob en favor de la seva germana Lea (justament la nit en què, amb mandràgores o sense, Jacob va engendrar Issacar), Nahmànides afirma que la gent creu que la tija de la mandràgora ajuda la dona a quedar embarassada, però que *ell no ho ha llegit mai*, això, als llibres de medicina⁹. Podríem creure que l'interès pels llibres de medicina o els coneixements fisiològics o etiològics que suren çà i lla per les seves obres religioses, els utilitzà només per a l'exegesi o el comentari; de fet, però, tenim el testimoniatge directe del seu deixeble Salomó ben Adret, de Barcelona, afirmant explícitament que el seu Mestre Mossé ben Nahman es dedicava a l'art mèdica per guanyar-se la vida¹⁰.

Sigui com sigui, Mestre Mossé va saber aprofitar bé els seus lleures

per escriure diverses obres voluminoses i un bon grapat d'escrits en què tracta fil per randa de les coses d'aquest món i de l'altre. Crec que pot ser útil de donar-ne la llista bibliogràfica, encara qui sigui escaridament, i sense cap intenció d'esmentar-ne totes les edicions, ans només les més assequibles actualment¹¹.

De l'obra talmúdica em limitaré a indicar que hi ha una nova edició, assequible i còmoda de llegir, dels seus comentaris al Talmud: *Hidushé ha-RAMBAN 'al masekhtot ha-SHA'S*, Makhon ha-Talmud ha-Isreeli ha-Shalem, Jerusalem 1970-1987, 4 volums fins ara¹².

Pel que fa a les obres de contingut exegetico-doctrinal, d'interès més general, cal dir, d'entrada, que han estat editades totes pel mateix investigador, H.D. Chavel, sense gaire rigor filològic ni gens d'esperit crític. Amb tot, forneixen la possibilitat de llegir-les amb una relativa comoditat, mentre no en tinguem edicions crítiques i veritablement científiques; d'altra banda, estalvien les dificultats d'haver d'anar a cercar antigues edicions, que, tanmateix, no són pas millors quant al text. Una part molt considerable d'aquestes obres (inclòs el Comentari a la Torà) ha estat traduïda a l'anglès pel mateix editor del text hebreu. En aquest cas, el sentiment que desvetllen aquestes diguem-ne traduccions, plenes de llarguíssimes paràfrasis i d'errors, ja no és el simple plany per la manca de rigor sinó la indignació per la barroeria amb què han estat fetes i anotades, que arriba fins a una veritable manipulació tant del text com del context històric i doctrinal de Nahmànides.

Heus-ne aquí la llista:

- *Perushé ha-Torà le-Rabenu Moshé ben Nahman (RAMBAN)* [«Comentari sobre la Torà»], a cura de H.D. Chavel, Mosad ha-Rav Kook, Jerusalem 1959, 2 volums. [Veg. la crítica de G. Vajda, a *REJ*, 121 (1962), pàgs. 446-447]. Traducció anglesa: *Commentary on the Torah*, Shilo Publishing House, Nova York 1971-1976, 5 volums.
- *Kitvé Rabenu Moshé ben Nahman* [«Obres de R. Mossé ben Nahman»; en endavant *Kitvé RAMBAN*], a cura de H.D. Chavel, Mosad ha-Rav Kook, Jerusalem 1964, 2 volums. [Veg. la crítica d'Efraïm Gottlieb, *Mehqarim be-sifrut-ha-qabalà*, Tel-Aviv 1976, pàgs. 516-535]. Conté les obres que segueixen:

Volum I

1. *Perush le-Séfer Iyov* [«Comentari sobre el llibre de Job»] Segons l'edició de Venècia 1517-18.

2. *Derashà la-hatunà* [«Sermó de noces»]
Obreta molt curta publicada per primera vegada per Y.H. Schorr a *He-Haluts*, 12 (1887), pàgs. 111-114.
3. *Derashat Torat Adonai Temimà* [«Sermó «La Torà del Senyor és Perfecta»].
La primera edició fou feta a Constantinoble el 1482. N'hi ha moltes reedicions. La de Chavel es basa en l'edició d'A. Jellinek de Viena 1873. Cal tenir en compte els fragments trobats per E. Kupfer en un manuscrit de l'Escorial (Ms G-IV-17) i publicats a *Tarbiz* 40 (1970), pàgs. 64-83. Simó ben Semah Duran cita aquest sermó segons el text d'aquests fragments al seu llibre *Maguen Avot* (pàg. 75 de l'edició de Viena 1863).
4. *Derashat divré Qohélet* [«Sermó sobre l'Eclesiastès»]
Publicat per primera vegada per A.Z. Schwarz a Frankfurt del Main l'any 1913.
5. *Derashà le-Rosh ha-Shanà* [«Sermó de Cap d'Any»].
Publicat per primera vegada per A.Z. Schwarz a Frankfurt del Main l'any 1912.
6. *Séfer ha-Gueulà* [«Llibre de la Redempció»], anomenat també *Séfer ha-Qets* [«Llibre del Termini»].
Publicat per primera vegada per J. Lipschitz a Londres l'any 1909, segons un manuscrit del segle XIV del British Museum; sobre aquesta edició es basa la de Chavel. N'hi ha una altra edició feta per Y.M. Aharonson (Jerusalem 1959), segons un manuscrit també del segle XIV, de la Bibliothèque Nationale de Paris. Al *Pugio Fidei*, pàg. 285, Ramon Martí cita un text de «R. Moseh filius Nachman Gerundensis super Daniele», que és, tot fa creure, d'aquest *Séfer ha-Gueulà* (pàg. 281).
7. *Wikúah ha-RAMBAN* [«Disputa de RAMBAN»].
Edició basada en la de M. Steinschneider (Stettin/Berlín 1860), segons manuscrits no anteriors a 1600. Vegeu-ne la trad. catalana i el seu estudi introductor: *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*, Columna, Barcelona 1985.
8. *Beür ha-RAMBAN 'al parashat Hinné Yaskil 'Avdí* [«Explicació de la perícopa «El meu servidor serà intel·ligent» (Is 52,13-15 i 53,1-12)»].
Chavel reproduïx l'edició de S.R. Driver i A. Neubauer, *The Fifty Third Chapter of Isaiah Accordint to the Jewish Interpreters*, Oxford-Londres 1877. Vegeu-ne la trad. catalana a: *Disputa de Barcelona de 1263...*, pàgs. 77-85.
9. *Iguerot* [«Lletres»].
Nou lletres i dos dictàmens, amb una introducció detallada per a cadascun dels textos.

10. *Shirim* [«Poesies»].

Setze poesies tretes de diferents indrets indicats per l'editor.

Volum II

11. *Torat ha-adam* [«La llei de l'home»].

Regles que concerneixen la guarició dels malalts, les pregàries del moribund, la mort, el dol, l'enterrament, etc. El darrer capítol, intítulat *Shà'ar ha-Guemul* [«Capítol de la retribució»], tracta de les darreries i ha estat publicat moltes vegades en forma de llibre separat de la resta de l'obra; la darrera edició, basada en diversos manuscrits, és la publicada per Y. Eisenberg sota el títol de *Torat ha-Guemul*, Haskel, Jerusalem 1981. *Torat ha-adam* va ser imprès per primera vegada a Constantinoble l'any 1519. L'edició de Chavel es basa en la de I.Z. Meltzer (Jerusalem 1955).

Les altres sis obres que conté aquest segon volum no són de Nahmànides segons el parer d'importants investigadors, avui acceptat per gairebé tothom. Perquè no atrapin ningú desprevingut, em permeto d'incloure-les en aquesta llista:

12. *Iguéret ha-qódesch* [«Lletra santa»].

No és de Nahmànides segons Geshom Scholem. Vegeu-ne més informació a la trad. catalana: *Lletra Santa concernent l'ajustament carnal de marit i muller*, Columna, Barcelona 1986.

13. *Séfer ha-emunà we-ha-bitahon* [«Llibre de la fe i de la confiança»].

És de Jacob ben Sésset. Veg. G. Scholem, *Les Origines de la Kabballa*, París 1966, pàgs. 401-402.

14. *Perush le-Séfer Yetsirà* [«Comentari sobre el Llibre de Creació»].

És d'Azriel de Girona. Veg. G. Scholem, *Les Origines*, pàg. 394. El veritable comentari de Nahmànides és el que publicà Scholem a «Peraqim mi-toledot sifrut ha-qabalà», *Qiryat Séfer* 6 (1929-1930), pàgs. 401-410.

15. *Maamar 'al penimiyut ha-Torà* [«Tractat sobre l'essència íntima de la Torà»].

És de Josef Chicatella. Veg. E. Gottlieb, *Mehqarim be-sifrut ha-qabalà*, Tel-Aviv 1976, pàgs. 128-131.

16. *Perush le-Shir ha-Shirim* [«Comentari sobre el Càntic dels Càntics»].

És d'Ezra de Girona. Vegeu-ne la trad. francesa de G. Vajda: *Le commentaire d'Ezra de Gérone sur le Cantique des Cantiques*, París 1969.

17. *613 mitswot ha-yotseim me-'aséret ha-dibrot* [«Els 613 preceptes que deriven dels deu manaments»].
És d'Ezra de Girona. Veg. G. Vajda, *Le Commentaire d'Ezra de Gérone...*, pàg. 391.

El llibre al.ludit més amunt és: *RAMBAN (Nachmanides): Writings & Discourses*, Shilo Publishing House, Nova York 1978, 2 volums, conté la traducció anglesa feta per H.D. Chavel dels escrits 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11 (només el «Capítol sobre la retribució»), més una carta i una pregària.

- *Teshuvot* [«Dictàmens»], a cura de H.D. Chavel, Mosad ha-Rav Kook, Jerusalem 1975.

Conté 138 respostes o dictàmens sobre temes de jurisprudència religiosa i dret civil (S. Asaf, *Sifran shel rishonim*, Jerusalem 1935, ja n'havia publicat 88 d'aquestes 138). Faig avinent que dels 288 dictàmens atribuïts a Nahmànides a les edicions dels dictàmens de Salomó ben Adret, només dos són realment de Nahmànides.

- *Hasagot le-Séfer ha-Mitswot shel ha-RAMBAM* [«Notes crítiques al Llibre dels Preceptes de Maimònides»].

Aquestes notes acompanyen sempre les edicions del llibre de Maimònides. La darrera, feta també per H.D. Chavel, és ben còmoda de manejar: Moshé ben Maimon, *Séfer ha-Mitswot le-ha-RAMBAM 'im hasagot ha-RAMBAN*, Mosad ha-Rav Kook, Jerusalem 1981.

Les quatre lletres que dono aquí (de les nou que es conserven) són només un tast de l'abundant obra literària de Mossé ben Nahman que espera ser traduïda i publicada en l'altra llengua també seva, que és la nostra: el català.

LLETRA I

La primera d'aquestes quatre lletres (escrita probablement abans de 1232) deixa traslluir ben clarament l'angoixa i el trasbals produïts per les dissensions que les doctrines de Maimònides, sobretot les que expressà a la *Guia dels Perplexos* i al *Llibre del Coneixement* (primer llibre del *Mishné Torà* o *Codi*), van produir entre les comunitats jueves de Provença. En aquells temps, vint-i-cinc anys després de la seva mort, les idees de l'àguila de la sinagoga havian garfit una bona part de la intel·lectualitat jueva de Provença, i alguns dels seguidors intentaven escampar oralment o per escrit doctrines tan innovadores (més que no les del propi

Mestre) que els defensors de la sana doctrina de la tradició n'estaven indignats i espaordits. I es formaren dos bàndols rivals. Un dels instigadors a la lluita contra l'estudi de la *Guia* i del *Llibre del Coneixement* fou Salomó ben Abraham, de Montpeller, home, pel que sembla, de gran erudició i autoritat —«rebroll fidel, font de saviesa i d'intel·ligència», l'anomena Meïr ben Todros ha-Leví—, que va ser mestre de Jonà ben Abraham, de Girona, cosí de Nahmànides. Salomó ben Abraham, doncs, intentà d'aconseguir, començant per Montpeller, que les comunitats de Provença pronunciessin un anatema contra els escrits de Maimònides. La lluita fou molt aferrissada, amb atacs personals de gran violència, però els resultats foren tan migrats que Salomó ben Abraham va determinar de posar-se en contacte amb els rabins de França. Amb aquest motiu trameté Jonà ben Abraham cap a les terres del nord perquè els convencés de l'efecte pernicios que les doctrines de Maimònides tenien per al judaisme. La missió tingué èxit i els rabins francesos van proclamar l'excomunió per a tothom qui llegís els llibres implicats. Aleshores les comunitats occitanes de Lunel i Narbona, en represàlies, van excomunicar els antimaimonistes, tot enviant David Quimhí als regnes hispànics perquè llurs comunitats s'afegissin a aquesta excomunió. El 1232, els rabins de Saragossa, al capdavant dels quals hi havia Bahya ben Mossé, de la poderosa família Alconstantiní, torsimany de Jaume I, excomunicaren Salomó ben Abraham i els seus deixebles David ben Saül i Jonà ben Abraham, i demanaren a les altres comunitats de fer el mateix contra aquests i contra qualsevol que gosés detractar o bescantar Maimònides, el gran savi que «havia tret Israel del mar de l'error i de la ignorància». La carta de Nahmànides devia ser escrita poc abans que els rabins de Saragossa decidissin d'anatematitzar els antimaimonistes, ja que els demana que abans de prendre cap determini primer escoltin les dues parts.

L'estil d'aquest escrit és, en hebreu, de prosa rimada, altament retòric, en què els versets bíblics, retallats del context original, s'incrusten dins el marc de la lletra com en un veritable treball de marqueteria. L'original ha estat publicat per H.D. Chavel, *Kitvé Rabenu Moshé ben Nahman*, Jerusalem 1976⁶, vol I, pàgs. 330-332, tot reproduint, segons indica, una edició feta a Amsterdam el 1712, intitulada *Qóvets teshuvot ha-RAMBAM*, que aplega lletres de Maimònides i d'altres autors.

Per a més detalls sobre les circumstàncies històriques que s'hi manifesten, vegeu: D.J. Silver, *Maimonidean Criticism and the Maimonidean Controversy, 1180-1240*, Leiden 1965, pàgs. 148-172; Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, Filadèlfia 1978, vol. I, pàgs. 96-110 [trad. castellana de J.M. Lacave: *Historia de los judíos en la España cristiana*, Altalena, Madrid] Joseph Sarachek, *Faith and Reason*.

The Conflict Over the Rationalism of Maimonides, Nova York 1970², pàgs. 73-88; Josep Ribera i Florit, «La controvèrsia maimonista a Catalunya», dins *Cicle commemoratiu del 850 aniversari del naixement de Maimònides*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1985, pàgs. 21-42.

1

Quan la terra s'omple de malvestat i hom ha pres irrevocable decisió d'extermini, els caps i prohoms han de bastir les cledes i els pastors han de guardar els ramats lluny dels caus on s'amaguen els lleons, de les muntanyes on habiten els lleopards. Cal també que cerquin les ovelles esgarriades, que revifin les decandides, que hi vagin a l'encontre amb pastors i gaiates¹³, més que més quan es tracta d'una ovella esparsa, magra i xollada.

Com dues roques que s'alcen l'una enfront de l'altra, així es troba avui la resta de la comunitat de l'Aliança. La primera vegada vam violar l'Aliança¹⁴, la segona¹⁵ vam pecar i ens vam revoltar tant que vam ser castigats a viure sense saber el nombre [d'anys que manquen per a la Redempció]. I si lligats amb cadenes i tancats en presó hem oblidat estatuts i aliança, no restem, tanmateix, units al Senyor, Déu nostre? ¿No és Ell la nostra vida en aquesta captivitat en què ens trobem, aquella vida plaent que no tindrà fi ni serà seguida de mort, aquella llum resplendent que mai no tindrà cap taca d'ombra o tenebres, aquella fe plenera que ens fa esquivar el pecat, que sostingué els nostres pares i ens ha sostingut a nosaltres? És la veritable tradició [religiosa] allò que permet al nostre poble d'estòrcer de perills i sobreviure. Com ja sabeu, el que heu suportat enmig de les nacions que heu travessat és el sacrifici que heu ofert, l'encens que heu cremat, l'holocaust, la víctima, la libació, l'ofrena; i fins ara, d'ençà del dia en què ens vam ajeure entre els forns¹⁶, no s'ha vist mai cap mosca al lloc del sacrifici¹⁷. No hi ha hagut mai ningú que batés les ales, obrís el bec i piulés contra la nostra tradició, car el coneixement del nostre Déu s'avenia amb la nostra fe¹⁸ i la fe en Ell era acceptada arreu de les terres del nostre exili; no hi ha hagut mai cap bretxa, cap muralla esbotzada, gens de cridòria als nostres carrers. Però avui he vist la maledicció¹⁹ entorn del meu tossal, i el fum que puja contra mi, com una guspira que encén el carbó i esdevé foc devorador, mentre nosaltres restem parats, adormits al llit de dolor. I heus ací que la fumera de la terra puja com la d'un forn.

Jo, doncs, el més petit de la meva tribu, el més feble del meu clan, jo que tinc posat el deler en Aquell que seu dalt al cel i em lleva el vel de la vergonya de la meva faç, jo que duc al cor els seus dards de foc, cridaré de

dalt la talaia del Senyor com qui anuncia que ve un lleó. Aniré a trobar els grans i assabentaré els prohoms que estan al capdavant de llur generació, que hi ha foc a la casa d'Amram, foc a la casa d'Amram!²⁰ Vosaltres, els qui estimeu la pau i la fidelitat d'Israel —oh, Ariel, Ariel! la resta dels pobles, el romanent de les nacions, el poble de Déu!—, vosaltres, habitants de Jerusalem que sou a Sefarad²¹, patricis d'Àragó, nobles de Navarra, prohoms de Castella, que excel·liu per la noblesa, estudiants de la Torà, escribes, exegetes, cantors de les congregacions, poble que amb les excomunionis ha esdevingut cua de lleons, delibereu entre vosaltres la cosa més escaient i responeu amb mots de pau als habitants d'aquest litoral, car he vist que els qui amb llur paraula esgarrien els altres han passat pel nostre costat duent a les mans escrits aduladors que roben els cors i entaquen els pensaments, i he estat constret a descloure les vostres orelles, a fer-vos sabedors d'aquesta qüestió, per tal que no feu cas de les falsedats ni lliureu Jacob a l'extermini i Israel a l'escarn²². Jo, el vostre deixeble, ja fa dies que inquireixo aquesta brama que corre, i he vist la colla que ve davant vostre amb falsa captivença de piadosos, provant de caçar la gent, però no són sinó uns rebels. Si els rabins de França, a la ciència talmúdica dels quals nosaltres ens abeu-rem, han parlat del sol del migdia²³ i han estès les ales per tapar-lo i han manat de cobrir la lluna que brilla i de posar un segell damunt els estels, el rabí que es clama davant vostre no en té cap culpa encara que hagi estat en desacord amb el seu col·lega i hagi exagerat les pròpies opinions, i l'hagi assabentat del que pensava. No va dir el profeta impertinències a Déu?²⁴ No va acusar de follia els àngels?²⁵ I vosaltres, senyors, no escolteu, us prego, les paraules de l'autor de la discòrdia, no feu cas de les amistats, no us fieu dels amics²⁶, fins que haureu sentit l'altra part litigant: *Té raó el primer que pledeja la seva causa, però ve la part contrària, i l'examina* (Pr. 18:17) i fins que les dues parts en disputa hagin vingut davant el vostre tribunal, s'hagin presentat al judici i hagin estat jutjats d'acord amb la veritat. Així Sió serà redimida pel dret²⁷ en els vostres dies i mereixereu de contemplar la bellesa del Temple²⁸ i la torre que surt del palau del Rei Sobirà²⁹, com és el vostre desig i el desig del vostre jove deixeble i humil servidor

Mossé ben Nahman

LLETRA II

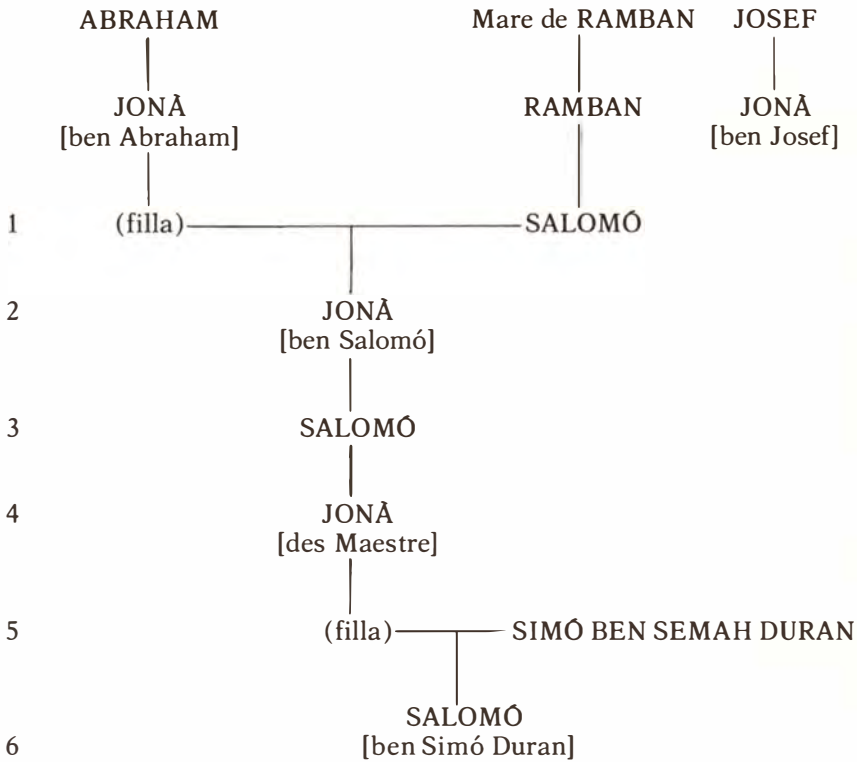
Per més que els llibres que va escriure ens el mostrin immers del tot en els tràfecs del seu temps, arrelat, doncs, en la realitat històrica que li

va tocar de viure i fent un paper central en importants esdeveniments, les dades biogràfiques de Mestre Mossé de Girona són ben escarransides. És sorprenent de comprovar, al capdavant de prolongats escorcolls en les seves obres i en els nombrosos estudis que hom li ha dedicat, que, comptat i debatut, de la seva vida quotidiana, en sabem ben poca cosa³⁰. Enfora de les abundants referències a l'obra de Mossé ben Nahman, RAMBAN, a la literatura hebrea medieval, en tant que exegeta, talmudista i cabalista de cap de brot, els únics documents llatins coneguts que esmenten el nom de Mestre Mossé de Girona són l'acta llatina de la disputa de Barcelona (1263), el *Pugio Fidei* de Ramon Martí (1278) i un curiós document de venda d'un seient de la sinagoga de Girona (1313)³¹. Els dictàmens de Salomó ben Adret l'esmenten nombroses vegades, i les lletres i els textos que es conserven referents a la controvèrsia maimonidiana de la tercera dècada del segle XIII també s'hi refereixen sovint, però no contenen cap element cronològic ni biogràfic. La primera notícia sobre la data de la seva naixença (1194) és del segle XVI, i l'autor l'aconsegueix mitjançant una hipotètica deducció³². Les circumstàncies de la seva mort i el seu enterrament són diverses, però totes llegendàries. Sembla, tanmateix, que devia morir vers 1270 a la terra d'Israel^{32b}.

Atenent que la lletra que presentem va ser escrita, segons l'encapçalament d'un dels manuscrits, per a un dels seus fills, sembla escaient d'aplegar aquí alguna informació escadussera que existeix sobre la família. En primer lloc cal consignar el nom del seu fill Nahman, a qui va trametre una lletra de Jerusalem estant. El nom del fill hi apareix explícitament. Nahman ben Mossé va escriure un comentari al tractat talmúdic *Betsà*, en el qual es refereix sovint a l'opinió del seu pare. Aquest comentari fou editat l'any 1889. Aharon ha-Cohen, de Lunel, esmenta alguna vegada aquest «R. Nahman» (sota l'acrònim R"N), en un llibre escrit vers 1330, anomenat *Orhot hayim*³³.

Un altre fill es deia Salomó, que és esmentat per Salomó, fill de Simó ben Semah Duran, en un dictamen on reporta la seva genealogia amb la finalitat de demostrar que descendeix de Nahmànides. No hi ha cap raó per a pensar que ho diu per fer-s'hi veure. Com que Salomó ben Simó Duran va viure a la primera meitat del segle XV, aquesta informació és prou valuosa i sembla prou fiable per a donar-la aquí: «M'has preguntat com és que RAMBAN i R. Jonà ben Abraham foren avantpassats meus. Sàpigues que R. Abraham i la mare de RAMBAN eren germans, i tenien un altre germà, que es deia Josef, el qual tenia un fill que es deia també Jonà. La filla de R. Jonà ben Abraham estava casada amb Salomó, fill de RAMBAN, i quan R. Jonà [ben Abraham] morí a Toledo, la seva filla estava embarassada; quan deslliurà l'infant, aquest va ser un noi. R. Salomó volia dir-li Mossé, com el seu pare; però RAMBAN digué: "Malgrat

que caldria donar-li el meu nom, vull que es digui Jonà, com el seu avi matern, per allò de: *El sol s'aixeca i el soles pon* (Ecle 1,5)" [...]. El seu fill es va dir Salomó i fou el pare del pare de la meva mare, R. Jonà des Maestre, la genealogia del qual és com segueix: Jonà ben Salomó ben Jonà ben Salomó ben RAMBAN. Així, doncs, jo sóc el sisè en la descendència de RAMBAN i de R. Jonà ben Abraham»³⁴. L'arbre genealògic que resulta d'aquesta informació és així:

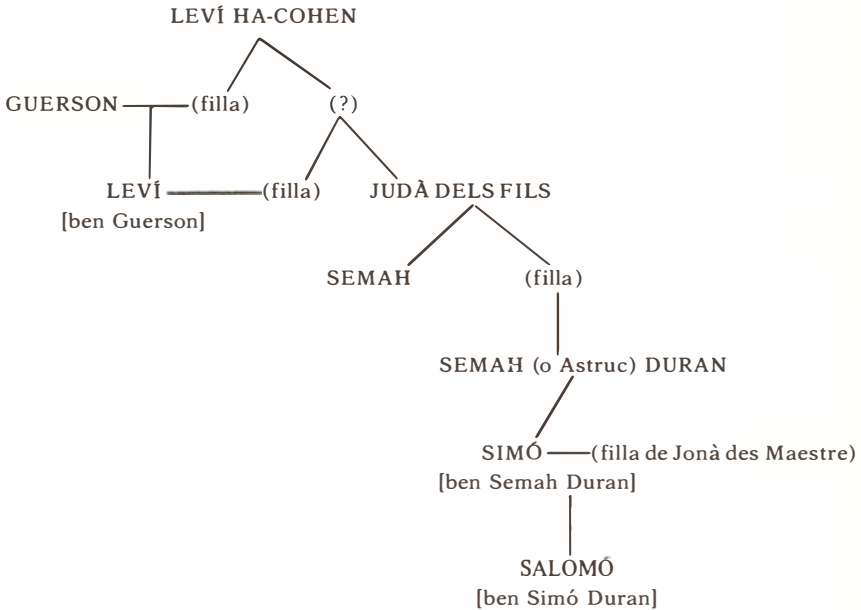
Simó ben Semah Duran ja havia assenyalat, de passada, aquest parentiu en un dictamen on afirma que Mossé ben Nahman descendia d'Isaac ben Rubèn al-Barceloní. Responent a algú que li havia fet una **pregunta sobre la identitat** d'un tal R. Moisès Gaon, esmenta els cinc grans rabins que hi havia a Espanya (*Sefarad*) en el temps d'Al-Fasí, tots

cinc anomenats Isaac: «Dos eren espanyols (*sefaradim*), el tercer era de prop d'aquests i els dos restants eren d'una altra terra. Els espanyols eren, l'un R. Isaac bar Barukh i l'altre R. Isaac ben Guiat, l'autor dels poemes. El tercer era R. Isaac bar Mossé, de la comunitat de Dénia [...]. El quart era R. Isaac ben Rubèn al-Barceloní, que se'n va anar de Barcelona cap a Dénia, on hi havia una comunitat important [...]; R. Mossé ben Nahman, avantpassat del meu mestre i sogre³⁵, era descendent seu [...]. El cinquè, el més gran de tots, era R. Isaac bar Jacob al-Fasí, de Qal'at Hammad, que a causa d'una calúmnia (*malshinut*) fugí i entrà a Espanya l'any 1088; visqué un poc de temps a Còrdova i després es traslladà a Lucena»³⁶. Les dues informacions, la de Salomó ben Simó Duran i aquesta del seu pare, lliguen força bé.

Només Nahman i Salomó, doncs, estan documentats com a fills de RAMBAN d'una manera explícita. Tanmateix, aquest devia tenir més fills i filles. Hi ha un «Juceph, fijo de rabbi Mosse de Gironda», que apareix en uns documents de venda d'uns solars a Valladolid datats el 1254 i 1268, de qui Baer sospità que podia tractar-se d'un fill de Nahmànides³⁷.

D'altra banda, Gershom Scholem publicà un article³⁸ sobre David ben Judà he-Hasid en què assenyalava que aquest autor es declarava nét de RAMBAN en una obra anomenada *Tractat sobre els secrets de l'alfabet*. Però la prova sobre què recolzava la informació de G. Scholem ha estat desmuntada recentment, ja que el fragment retret és una interpolació. Tanmateix, és possible que David ben Judà he-Hasid fos, per uns altres subtils arguments doctrinals, descendent de RAMBAN³⁹. El nom de Judà apareix precisament a l'encapçalament que porta la present lletra en un manuscrit de París: «Aquesta és la lletra que trameté RAMBAN al seu fill Judà, a Castella, quan ell era a la terra d'Israel i el seu fill estava al servei del rei»⁴⁰.

En canvi, és completament fals de dir que Leví Guerson va ser nét de Nahmànides⁴¹, malgrat la unanimitat amb què s'ha dit i repetit al llarg dels segles, d'ençà d'Abraham Zacut, que no interpretà correctament una informació del mateix Simó ben Semah Duran: «Rabí Leví [ben Guerson], de beneïda memòria, fou un home important i eminent, i parent nostre, ja que el seu avi, R. Leví ha-Cohen, fou avi del meu avi [o antecessor], Rabí Judà dels Fils, anomenat Bonjuà de Muro pel nom del poble on feia de prestador. A més, Rabí Leví [ben Guerson] va ser el marit de la germana del meu avi [o antecessor]»⁴². Aquesta notícia, completada amb una glossa que duu aquest dictamen, i alguna altra informació, fa possible l'arbre genealògic que segueix:

El lligam de la família Semah Duran amb Nahmànides ve del casament de Simó ben Semah amb la filla de Jonà des Maestre, mentre que el parentiu amb Leví ben Guerson és més directe, i aquest gran personatge no té res a veure amb la família de Mestre Mossé de Girona. Hom va confondre les dues genealogies ja al segle XVI.

Aquesta lletra de Nahmànides, ensems amb la lletra III, va ser copiada per Salomó ben Isaac ben Sadoc (segle XV) en el seu testament⁴³. Solomon Schechter la publicà a *JQR*, Old Series, 5 (1892-93), pàgs. 115-119, d'un manuscrit de Leiden, indicant-ne les variants d'un manuscrit de la Bodleiana. Meir Eliézer Rapaport la publicà a *Toledot ha-RAMBAN*, Cracòvia 1898, pàgs. 25-26. Chavel la tornà a publicar a *Kitvé RAMBAN*, I, pàgs. 369-371.

2

Com un pare que vol esmenar el fill, que així el Senyor, el teu Déu, et corregeixi⁴⁴. Que Ell et beneeixi i et guardi de pecat i penitència.

El nostre senyor rei David va tenir un fill tan savi i assenyat que no hi

hagué abans d'ell ningú que se li assemblés ni n'hi ha hagut mai cap d'igual després. I el rei li manà: *Observa els manaments del SENYOR, el teu Déu, segueix-ne els camins, compleix-ne les lleis, els preceptes, les decisions i les prescripcions, per tal que, com està escrit a la Torà del seu servidor Moisès, reïxis en tot el que facis i en tot el que et proposes de fer* (1R 2,3). Però encara li digué més coses: *I tu, Salomó, fill meu, reconeix el Déu del teu pare i serveix-lo de bon cor i de bon grat, perquè el SENYOR escorcolla els cors i sap cap on van els pensaments; si veu que el busques se't farà trobadís, però si en fuges et rebutjarà per sempre* (1P 28,9). Compara't, fill, amb Salomó i tindràs la impressió de ser *un cuc més que no pas un home* (Ps 22,7), una bestiola que s'arrossega per terra. Tanmateix, si és Ell que proves de trobar, et prosperarà i et farà pujar de graó en graó; si l'abandones, et deixarà en un racó.

Fill meu, posa esment a dir la Professió de Fe⁴⁵ tant al matí com al vespre i a pregar tres cops al dia. Digues les benediccions abans i després de menjar, tal com està prescrit. Per res del món no deixis de llegir cada dissabte la perícopa que toqui i procura de tenir un Pentateuc que hagi estat copiat fidelment⁴⁶; porta'l amb tu onsevulla que vagis. Tingues-lo sempre davant dels llavis, medita'l nit i dia, i així tot el que faràs et sortirà bé, tot t'anirà bé⁴⁷. Posa en mans del Senyor les teves angúnies i veuràs com allò que semblava molt lluny sorgeix davant teu preparat i aparellat.

Tingues present que no és la teva paraula ni la teva mà que fan les coses, sinó que tot és en mans de Déu. Medita sempre aquell verset que diu: *Si el SENYOR no bastí el Temple, en va s'hi escarrassaren els constructors* (Ps 127,9). Si el SENYOR el construï, en va punyaren els qui el van enderrocar. *Si el SENYOR no vigila la ciutat, en va està alerta el guarda* (Ps 127,9). Si el SENYOR vigila la ciutat, el guarda s'esforça per res.

No oblidis que hom ha comparat el rei amb el foc⁴⁸. Procura que el teu capteniment a la cort sigui cautelós i conforme amb els ensenyaments morals. Sobretot, guarda't dels fills⁴⁹ i no segueixis pas llurs exemples. Déu abomina el qui es lliura a la disbauxa. L'impíu Balaam no trobà res més per a noure Israel sinó les dones de Moab, puix que els qui jeuen amb dones d'altres pobles trenquen el pacte del nostre pare Abraham —és aquest el sentit de la circumcisió— i ells mateixos s'exclouen de la comunitat d'Israel, que és el poble del Déu d'Abraham. D'ells es diu que han estat infidels a Déu, com està escrit: *Hem estat infidels al nostre Déu, prenent mullers estrangeres d'entre els pobles d'aquesta terra* (Esd 10,2). D'ells també, que són culpables: *El sacerdot Esdres s'alçà i digué: Heu estat infidels prenent dones estrangeres d'entre els pobles d'aquesta terra i així heu fet més gran la culpabilitat d'Israel* (Esd 10,10). D'ells

també, que són transgressors, com està escrit: *Som molts els qui hem comès aquesta transgressió* (Esd 10,13). D'ells també, que són traïdors, que cometen abominacions, que profanen les coses santes que el Senyor estima, que es fan odiosos a Déu, com ha estat dit: *Judà ha fet traïció, ha comès una abominació a Israel i a Jerusalem, car Judà, casant-se amb dones d'un déu estranger, ha profanat la santedat que el SENYOR estima. A l'home que fa això, Déu li suprimeix de les tendes de Jacob la descendència, que presenta l'ofrena* (Ml 2, 11-12) i serveix el Nom gloriós de Déu. Tal faràs, tal trobaràs. Qui engendra fills per a un déu estranger, Déu, Senyor dels Exèrcits, el priva de tenir fills que serveixin el Senyor. Perquè es revoltin contra les lleis d'Israel, Déu Sant, beneït sia Ell, fa recaure damunt d'ells la pròpia maldat.

Fill meu, recorda't sempre de mi, tingues la meva imatge davant dels ulls, no l'allunyis de tu. Allò que saps que jo rebutjo, no vulguis fer-ho tu. Estigues sempre amb mi. Observa els preceptes de Déu i viuràs. Que els teus llavis tinguin sempre a punt aquell verset de l'Escriptura que fa: *Sóc estranger en aquesta terra, no m'amaguis els teus preceptes* (Ps 119,19).

Que Déu bondadós et faci créixer cada dia més la pau del cor. Que Ell et faci viure molts anys amb felicitat i t'augmenti l'honor i l'excel·lència segons el teu desig i el desig del teu pare que et va engendrar

Mossé ben Nahman

LLETRA III

Bé que són ben pocs els arguments que es poden adduir en prova de l'autenticitat d'aquesta «epístola moral» com a obra original de Mossé ben Nahman, també és cert que són menys encara els que tenim per refusar-la-hi.

Editada per primera vegada a Màntua l'any 1623 dins el llibre *Tapuhé Zahav* de Yehiel Mili, aquesta lletra conjumina la crua evocació d'aquesta vida — amb els llocs bíblics i talmúdics sobre què sol recolzar tota exhortació moral — i els consells pràctics que pretenen acordar les coses de dins amb les de fora: la virtut de la humilitat amb unes formes concretes de comportament social. L'estudi de la Torà ens ha d'inspirar l'actitud possible a cada moment. La pregària ens salva de pecar. I la pràctica de la humilitat ens dona fermaça que gaudirem dels béns reservats als justos en el Món que Ve.

La lletra, que és una **exhortació** a la humiliat prou reeixida, no duu cap mena d'indicació de temps ni de lloc, ni de destinatari. S'adiu força

bé amb l'índole moralista de Nahmànides que les seves altres obres transparenten, i l'estil és el seu o com el seu, tot i que cal reconèixer que el gènere a què pertany la lletra no dóna pas motiu de gaires discrepàncies entre els autors. Potser per això no té prou pes l'argument insinuat per un estudiós⁵⁰ que retreu les grans semblances d'aquest text amb un altre de R. Moisès d'Evreux. Amb tot, atès que R. Jonà ben Abraham, cosí de Nahmànides, va anar a estudiar a França⁵¹, dins el cercle familiar d'aquest R. Moisès (el nom complet del qual era R. Moisès ben Senior)⁵², no fóra estrany que la lletra del mestre de Girona contingüés elements que li haguessin pervingut directament dels tossafistes francesos. Però també és veritat que alguna de les idees que hi expressa es retroben en el seu comentari a la Torà.

El text que he traduït és el de l'edició de Màntua 1623, reproduït per H.D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàgs. 374-377. L'any 1921, B. Halper en publicà una altra versió a la seva *Postbiblical Hebrew Literature: An Anthology*, Filadèlfia 1921, vol. I, pàgs. 133-136, que Chavel reproduïx també, tot assenyalant, amb raó, que aquesta no és sinó una ampliació d'aquella.

3

Escolta, fill, els consells del teu pare i no et decantis pas de l'ensenyament de la teva mare (Pr 1,8). Avesa't a dir sempre les coses amb calma i dolçor a tothom, i fugi d'esdevenir irat, que la ira és vici que mena al pecat, com diuen els nostres doctors, de bona memòria: «Del qui s'irrita, tota mena d'infern se n'ensenyoreix»⁵³. I també l'Escriptura: *Allunya la ira del cor i hauràs apartat el mal del teu cos* (Ecle 11,10). El mal és l'infern, com significa el verset que fa: *L'impíu ha estat fet per al dia del mal* (Pr 16,4).

Havent-te deslliurat, doncs, de la ira, creixerà dins teu la virtut de la humilitat, que excel.leix sobre tot altre bé, car diu d'Escriptura: *El fruit de la humilitat és el temor de Déu* (Pr 22,4). I gràcies a la humilitat s'omplirà el teu cor de reverència en adonar-te d'on vénis i cap on vas⁵⁴, i en veure que si ja en vida ets ple de cucs, què no serà després de mort! La humilitat et farà avinent que un dia has de passar comptes amb el rei de la Glòria. *Ni el cel ni el cel del cel no Et poden encloure* (1R 8,27) — ha estat dit — molt menys, doncs, el cor de l'home. *No sóc Jo, per ventura, qui omple el cel i la terra? diu el SENYOR* (Jr 23,4). Quan pensaràs en tot això, naixerà en tu una temerosa reverència envers el Creador i et guardaràs de desplaure-li. Amb aquestes virtuts et donaràs per content en tota cosa que et pugui esdevenir.

Si segueixes la virtut de la humilitat i el teu comportament davant dels altres és ple de modèstia, i ets temorós de Déu i recelós del pecat, llavors l'esperit de la divina Presència⁵⁵ i l'esplendor de la Glòria de Déu roman- dran damunt teu, i viuràs com si fossis ja al Món que Ve⁵⁶.

I ara, fill, sàpigues i entén que el qui es creu superior als altres es rebel·la contra el Regne del Cel, és com si volgués revestir-se amb els ornaments de l'Omnipresent⁵⁷, car ha estat dit: *El SENYOR regna, revestit de majestat* (Ps 93,1). D'on li pot venir la superioritat? De la riquesa? *És Déu qui empobreix i qui enriqueix* (1S 2,7). De l'honor? Que no prové de Déu, l'honor? *Riquesa i honor, de tu provenen* (1P 29,12). Es vanarà, doncs, de l'honor que pertany al seu Creador? Es gloriejarà de la seva saviesa? *Déu fa trencar el fil del discurs als oradors*⁵⁸ i *lleva el seny als vells* (Jb 12,20). L'Omnipresent ho pot tot, irat ajup el més altiu i amb sobirana voluntat encimbella el més humil. Vincla't, doncs, davant Déu, perquè Ell t'enlairi.

Per tant, t'explicaré com has d'acordar el teu comportament amb la virtut de la humilitat, i seguir-la sempre. Procura de parlar assossegadament i d'anar amb el cap jup. Que els ulls mirin a baix i el cor a dalt⁵⁹. No guaitis la cara d'aquell amb qui parles, puix que als teus ulls tothom ha de ser major que tu. Si és savi o és ric, honora'l. Si és pobre i tu ets ric, o més savi que ell, pensa en quants de deures que tu tens i quants de drets que ell té! Si ell peca és per inadvertència; tu, en canvi, peques amb premeditació.

En tot el que facis, diguis o pensis, veu-te sempre com si fossis davant de l'Omnipresent, amb la divina Presència damunt teu, car la Glòria de Déu omple l'univers. Parla amb respecte i temor, com el servent davant de l'amo⁶⁰. Captén-te amb timidesa davant de la gent. Si algú et deia res cridant, no responguis a crits, ans en veu baixa, quietament, com si et trobessis davant d'algú de més gran que tu.

Posa esment a llegir la Torà amb constància, perquè puguis acomplir-la. En aixecar la vista del llibre, mira de trobar, d'entre tot el que hauràs llegit, allò que pots dur a cap de seguida. Escorcolla les teves obres al matí i al vespre; d'aquesta manera viuràs tots els dies en penediment⁶¹.

Quan pregaràs, treu-te de la ment tota consideració mundana, alça el cor a Déu, purifica els pensaments, medita les teves paraules abans de dir-les amb els llavis. Si obres així sempre i en tota cosa, no cauràs en pecat, i el que faràs serà fet amb dretura; la pregària serà neta i pura, ben acarrerada i ben rebuda per Déu, com està escrit: *Tu els dones fermesa de cor i els escoltes amb atenció* (Ps 10,17).

Llegeix aquesta lletra una vegada la setmana, posa-la en pràctica enterament, seguint sempre els camins del Senyor, beneït sia, a fi que **totes les coses** et reïxin i mereixis de gaudir els béns reservats als justos.

[Mossé ben Nahman]

LLETRA IV

En un sermó predicat a Akko (que aleshores era en mans cristianes i es deia Sant Joan d'Acra) per Cap d'Any (*Rosh ha-Shanà*)⁶² de 1269 o 1270, Nahmànides esmenta clar i net el motiu que el va empènyer a prendre la mar i anar-se'n a la terra d'Israel. Parlant de la raó per què cal complir els preceptes vivint en exili, és a saber, «perquè no ens vinguin de nou quan tornarem a la terra d'Israel», segons un text midràixic, i havent assenyalat, recolzant-ho sobre alguns versets bíblics, que en exili només són d'obligació els preceptes que concerneixen els deures personals, l'ús dels filacteris i la *mezuzà*, i l'estudi de la Torà, el rabí de Girona afegeix: «Això significà que una part essencial dels preceptes només es pot acomplir habitant a la terra del Senyor. Per això diuen al midraix *Sifré*: "Allò de: *En prendreu possessió i us hi instal.lareu, i procurareu de posar en pràctica tots els decrets i les decisions que avui us proposo* (Dt 11,31-32), val tant com dir que instal.lar-se a la terra d'Israel té el mateix valor que tots els altres preceptes". Així ho diuen també al tractat *Avodà Zarà* de la Tossefta. Vet aquí, doncs, el motiu que em va fer sortir de la meua terra i em va allunyar del meu lloc. Vaig abandonar la casa, vaig deixar l'heretatge, vaig fer com el corb amb els meus fills⁶³, vaig ser cruel amb les meves filles, perquè volia anar al si de la mare»⁶⁴. Abraham Zacut, al seu *Séfer Yuhasín*, confirma aquest viatge de Nahmànides: «RAMBAN va anar a Jerusalem i va construir-hi una sinagoga»⁶⁵, viatge que va realitzar, evidentment, després de la disputa de 1263, però res no sembla indicar que vagi ser constret a anar-se'n arran d'aquell esdeveniment. Se n'anà, tot fa creure, de pròpia iniciativa.

I tanmateix, a Girona, s'hi devia trobar bé, ja que en un passatge del seu Comentari al Pentateuc (Dt 28,42) al.ludeix a les circumstàncies d'exili en què vivia el poble jueu i no dona pas la impressió d'estar-ne descontent pel que fa a la vida quotidiana: «En els països [del nostre exili] — diu — hi vivim com els altres pobles que els habiten, o fins i tot més bé, ja que la misericòrdia de Déu és damunt nostre i el nostre viure en exili té la seva promesa [de redempció]». Fins i tot essent ja en aquella somniada terra d'Israel, Nahmànides tingué pensaments plens de melangia i enyor del que havia deixat al seu Egipte català. Una llarga pregària sobre les ruïnes de Jerusalem, que comença amb els mots del salmista: *Els nostres peus ja són als teus portals, Jerusalem!* (Ps 122,2), ens revela la situació, tirant a planyívola, del seu esperit:

...

Sóc l'home que ha sentit la fiblada
del dolor. Vaig deixar la taula parada,

em vaig allunyar d'amics i companys,
 car el viatge és llarg i ple d'afanys.
 Jo que era príncep per als meus germans
 visc ara en alberg de vianants.
 Casa i heretatge, tot ho vaig jaquir,
 ànima i esperit vaig deixar allí
 amb els fills i les filles que estimava
 i els noiets que a la falda gomboldava.
 Ells són, al capdavant del meu deler,
 plaents com eren, qui els poguéu haver!
 En ells tindrè posats els ulls i el cor
 per sempre més...⁶⁶

D'altra banda, la lletra que donem tot seguit palesa la situació aclaparadora del país. Els mongols (anomenats «tatars» a la lletra de Nahmànides, com en d'altres documents medievals) havien entrat a Damasc l'1 de març de 1260, deixant corglaçades d'esglai totes les poblacions de l'Orient mitjà, ja que la fama de cruel que aquell poble tenia el precedia i no era d'esperançar que donessin quarter a ningú, si s'apoderaven de Palestina. Els mongols arribaren fins a la rogalia de Jerusalem, els habitants de la qual es posaren en fuga, com havien fet els de Damasc. Però no hi ha cap notícia segura que digui que els mongols entraren a la ciutat santa. Els jueus fugiren els uns cap a Akko —on hi havia una comunitat important— els altres cap a Egipte. La incursió dels mongols va ser aturada en sec pels mamelucs d'Egipte el 3 de setembre de 1260 a En-Harod, on aquests els van desbaratar completament. No fa estrany, doncs, que la lletra de Nahmànides parli d'un país malmenat per la guerra, desolat i despoblat. La visió que en dóna s'acorda amb el que expliquen els historiadors que han recercat aquell temps i aquell país.

El text hebreu que he traduït és el que va publicar B.Z. Kedar a «Le-toledot ha-yishuv ha-yehudí bi-Yrushalàim ba-meà ha-13» [«Sobre la història de la població jueva de Jerusalem al segle XIII»], *Tarbiz*, 41 (1971), pàgs. 93-94, que reproduïx la versió continguda en un manuscrit del segle XV de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic. Difereix, millorant-lo en algunes petites coses, del text que publicà H.D. Chavel a *Kitvé RAMBAN*, I, pàgs. 367-368, el qual reproduïx la versió que fou afegida al capdavant del Comentari a la Torà, de Nahmànides, a l'edició de Lisboa 1489.

Que el Senyor et beneeixi, Nahman, i puguis veure Jerusalem pròspera i aconseguir els fills dels teus fills! (Ps 128,5-6). Que la teva taula sigui com la taula del nostre pare Abraham!⁶⁷

T'escric aquesta lletra de Jerusalem estant, la ciutat santa, on, lloat sia Déu, Roca de la meva salvació, vaig arribar sa i estalvi el 9 d'Elul i vaig fer-hi estada sense cap entrebanc fins l'endemà de Yom Kippur⁶⁸. He fet el pensament d'anar a Hebron, la ciutat on hi ha les tombes dels Patriarques, per tal de prostrar-me davant d'elles i, Déu ajudant, cavarm'hi una fossa.

D'aquesta terra, què us en diré? L'abandó i l'arrasament són d'allò més grans. Sembla, fins i tot, com si seguissin un principi general: com més sagrat l'indret, més assolat. Jerusalem és més arrasada que cap altre lloc; la Judea, més que la Galilea. Tanmateix, tot i les seves ruïnes és una bella terra. Jerusalem deu tenir ara uns dos milers d'habitants, dels quals cosa de tres-cents són cristians que es van escapar de l'espasa del sultà, i no hi ha cap jueu a la ciutat, car els uns fugiren tan bon punt arribaren els tàtars i els altres foren morts a fil d'espasa. Només hi resten dos germans tintorers que compren el tint al governador. És a casa d'ells, doncs, on [alguns jueus] s'apleguen el dissabte amb la intenció de formar el *minyán*⁶⁹ per a la pregària. Nosaltres els vam instar a cercar alguna altra casa, i n'hem trobat una de mig enderrocada que té columnes de marbre i una arcada esplèndida. L'hem destinada a sinagoga⁷⁰. El cas és que la ciutat està abandonada i tothom qui vol apropiari-se unes ruïnes ho pot fer. Els hem fet una donació perquè la tornin a posar en bon estat, cosa que ja han començat de fer; també han enviat algú a Siquem perquè en dugui els rotllos de la Torà que hi van portar quan arribaren els tàtars, però que eren de Jerusalem⁷¹. Alçaran, doncs, una sinagoga per pregar-hi, car són molts els qui de Damasc, d'Alep, d'Egipte i de totes les regions d'aquesta terra vénen contínuament a Jerusalem per tal de poder veure el [lloc del] Temple i de plorar per ell.

Que Aquell que ens ha considerat dignes de veure Jerusalem en ruïnes també ens en consideri de contemplar-la reconstruïda, reparada i plena de la glòria de la Presència Divina. I que tu, fill meu, amb el teu germà i tota la família, pugueu veure la prosperitat de Jerusalem i la restauració de Sió, com desitja el vostre pare, que s'angoixa i sospira, però mira i s'alegra,

Mossé ben Nahman

Saluda de part meva el meu fill i deixeble rabí Mossé, fill del teu oncle⁷² Salomó. Digues-li que he pujat a la muntanya de les Oliveres, davant per davant de la muntanyola del Temple, que és molt a prop; estan separades només per la vall de Josafat. Allí, davant del [lloc del] Temple, he llegit els versos que va escriure amb tant de sentiment i he plorat abundantment. Tant de bo que el qui féu habitar el seu Nom al Temple us guardi i us doni pau abundosa, i la doni també a l'honorable i santa comunitat de la vostra ciutat. Que la vostra pau i el vostre benestar us durin per sempre més. Amén.

NOTES

1. *Rabbi Moses Nahmanides (RAMBAN): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, a cura d'Isadore Twersky, Cambridge, Mass., 1983, pàg. 2.
2. Gershom G. Scholem, *Les Origines de la Kabbale*, París 1966, pàg. 405.
3. Efraïm Gottlieb, *Mehqarim be-sifrut ha-qabalà*, Tel-Aviv 1976, pàg. 516.
4. *Sheelot u-teshuvot ha-RIBASH*, dictamen 415.
5. Ramon Martí l'esmenta al *Pugio Fidei*, p. 285, anomenant-lo «R. Moseh filius Nachman Gerundensis», com assenyalaré per un altre motiu en parlar, més avall, del *Séfer ha-Gueulà*.
6. Per exemple, Josef ben Sadiq al seu *Zékher Sadiq*, escrit l'any 1487. Per a més detalls, vegeu H.D. Chavel, *Rabenu Moshé ben Nahman*, Jerusalem 1973, pàg. 31ss.
7. M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, Berlín 1893 [Reimpresió: Graz 1956], pàg. 677.
8. Comentari a Lv 11,13. Cf. també Nm 21,9.
9. Vegeu-ne d'altres exemples a David Margalith, *Hakhmé Israel ke-rofeim*, Jerusalem 1962, pàgs. 128-135.
10. Salomó ben Adret, *Sheelot u-teshuvot*, I:120 i 825.
11. Desaconsello la lectura de les pàgines dedicades a Nahmànides (167-170) en el llibre de J.M. Millás Vallicrosa, *Literatura hebraicoespanyola*, Barcelona 1967. Pràcticament res del que hi diu no és (ni era en el moment de la publicació del llibre) conforme amb l'estat de les investigacions sobre Nahmànides i la seva obra literària.
12. Altres obres en el camp de la *halakhà* escrites per Nahmànides són: *Tashlum halakhot* i *Milhamot Adonai* (en defensa de les opinions d'Al-Fasí contra les crítiques de Zerahya ha-Leví), *Séfer ha-Zekhut* (en defensa de les opinions d'Al-Fasí contra les crítiques d'Abraham ben David), *Hilkhot Nidà* (sobre la dona que menstrua). La major part de l'obra *Torat ha-adam*, esmentada més avall, pertany també a aquest camp.
13. Veg. TB *Bava Metsi'a* 93b.
14. Es refereix a la destrucció del primer Temple i a l'exili de Babilònia.
15. Va comportar la destrucció del segon Temple i el començament del present exili, que ningú no sap quan acabarà.
16. **D'ençà del dia en què vam començar a viure entre** els pobles gentils. La frase és tretada de Ps 68,14, però donant-li una significació diferent i entenent el mot

- shefatàyim* (traduït normalment per «cledes») en el sentit de «forns», d'acord amb una de les interpretacions tradicionals d'aquesta paraula (cf. David Quimhí en el seu comentari a Ps 68,14).
17. Una de les deu meravelles que Déu produïa al Temple (veg. *M Avot* V, 5, i el comentari de Simó ben Semah Duran a *Maguén Avot*, edició Jerusalem 1961, pàg. 184). Aquí sembla que Nahmànides vol dir que fins ara no hi havia hagut mai cap pertorbador, ningú que contestés la tradició. Oblida, tanmateix, els caràctes.
 18. És a dir: el coneixement de Déu obtingut racionalment no discrepava de les doctrines religioses objecte de la nostra fe. Veg. David Berger, *Nahmanides' Attitude Toward Secular Learning and Its Bearing Upon His Stance in the Maimonidean Controversy*, Tesi de llicenciatura, Columbia University, 1965, pàg. 89.
 19. En lloc de «benedicció», que és el que diu la frase original d'Ez 34,26.
 20. El foc de la discòrdia. Amram va ser el pare de Moisés (1P 5,29); la casa d'Amram és, doncs, el poble d'Israel.
 21. Frase treta d'Ab 1,20.
 22. Excomunicant rabí Salomó.
 23. Maimònides.
 24. Veg. Jr 12,1.
 25. Veg. Jb 4,18.
 26. Mots de Mi 7,5.
 27. Veg. Is 1,27.
 28. L'hebreu diu *apiryon*, hàpax que apareix a Ct 3,9 amb el sentit de «llitera» o «tàlem» (cf. David Quimhí, *Séfer ha-Shorashim*, s.v. PRH). Però aquest «tàlem», construït per Salomó amb fusta del Líban, és una al·lusió al Temple segons alguns midraixim (per exemple, *Mid Shir ha-Shirim Rabbà*, 3, 17). I així ho interpreten també alguns autors medievals, com ara Abraham ben Isaac ha-Leví Tamakh, de Girona, al seu comentari al *Càntic dels Càntics* (Assen 1970, edició a cura de Leon A. Feldman), pàgs. 100-101.
 29. El futur Temple no serà construït per mà d'home sinó que provindrà directament de Déu.
 30. Aquesta afirmació no té en compte la hipòtesi que diu que Mossé ben Nahman i Bonastruc de Porta foren una mateixa persona. El desig de simplificar uns documents llatins potser contradictoris del temps de la disputa de Barcelona va dur Grätz a identificar els dos noms com a solució més fàcil del problema que plantejaven, i ha estat seguit a ulls clucs per tots els investigadors posteriors. Però aquí no és el lloc de desenvolupar aquest tema, que caldria investigar de nou.
 31. Veg. *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*, Barcelona 1985, pàgs. 65-69. Les actes llatines de la disputa de Tortosa al·ludeixen diverses vegades a Nahmànides sota l'epítet de «Magister de Girona». J. Serra i Vilaró, *Baronies de Pinós i Mataplana*, Barcelona 1947, vol. II, pàg. 490: «Priçosa, muller d'Abraham Cabrit, jueu habitant a Bagà, fill de Mossé Cabrit, jueu de Girona, obligà, pel temps de dos anys, per 500 ss. b. de t., a Belera o Belayre, jueva de Girona, vídua d'Adret Aninay, una vinya i una cabana al lloc de Girona anomenat Bascona, confrontant amb vines que foren d'Isaach Efraym q°, i de Bonet Aninay q°, jueus, i obligà també «illum locum quem abemus in scola inferiori judearum [sic] Gerunde in rerigo sedium de circio, versus meridiem iusta parietem a parte orientis scole jam dicte: et sedentes in loco jam dicto, tenent facies suas versus orientem et squinas occidentem et latera destra

versus sedem que fuit Salamonis Siquili quondam, et latera sinistra versus sedem que fuit Rabi Mossé Barbi Naaman...». Dec aquesta important referència a la sagacitat i a l'amabilitat de Jaume Riera. Per al *Pugio Fidei*, veg, nota 5 de més amunt.

32. David Ganz, *Séfer Semah David*, Praga 1592. Nova edició a cura de M. Breuer, Jerusalem 1983, pàg. 124.
- 32b. J. Praver, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1988, pàg. 235, parla del viatge d'un deixeble innominat de Nahmànides, que en passar pel cementiri jueu d'Akko diu que hi va veure la tomba del seu "mestre i rabí Mossé ben Nahman de Girona". La relació d'aquest viatge fou escrita abans de 1291.
33. Veg. H.D. Chavel, *Rabenu Moshé ben Nahman*, pàgs. 70-71.
34. Els dictàmens de Salomó ben Simó Duran van ser editats a Liorna l'any 1742. El text que he traduït va ser reproduït per A.T. Shrock, *Rabbi Jonah ben Abraham of Gerona*, Londres 1948, pàg. 14.
35. Jonà des Maestre, com hem vist.
36. Simó ben Semah Duran, *Séfer ha-Tashbets*, Lemberg 1891, I, n.º 72. Deixant a part la referència a Mossé ben Nahman que Duran hi intercala, la resta de la informació té com a font el *Séfer ha-Qabalà* d'Abraham ibn Daud (pàg. 78 de l'edició a cura de G. Cohen, Filadèlfia 1967); Abraham Zacut també l'aprofità al *Séfer Yuhasín*.
37. Vegeu aquests documents a Manuel Mañueco Villalobos i José Zurita Nieto, *Documentos de la iglesia colegial de Santa María la Mayor de Valladolid*, II (1920), pàgs. 265 i 362; III (1920), pàg. 33. Dec aquesta referència a Jaume Riera. Cf. Y. Baer, *A History of the Jews*, I, pàgs. 120 i 420 [pàgs. 96 i 688 de l'edició en castellà].
38. «Peraqim mi-toledot sifrut ha-qabalà», *Qiryat Séfer*, 4 (1927-1928), pàgs. 302-327.
39. *The Book of Mirrors*, by R. David ben Yehudah he-Hasid, a cura de D.C. Matt, Scholars Press, Chico, Califòrnia, 1982, pàgs. 1-3.
40. M.E. Rapaport, *Toledot ha-RAMBAN*, Cracòvia 1898, pàg. 25, n. 79.
41. Veg. Charles Touati, *La Pensée philosophique et théologique de Gersonide*, París 1973, pàg. 35.
42. *Séfer ha-Tashbets*, I, n.º 134. Veg. també: H. Gross, *Gallia Judaica*, pàgs. 95, 159-160, 338; I. Epstein, *The Responsa of Rabbi Simon b. Zemah Duran*, Londres 1930, pàgs. 3-5. El mot hebreu *zaqén*, que hom tradueix a vegades per «avi» (= «pare del pare»), d'acord amb el sentit que ja té sovint a la literatura talmúdica, vol dir fonamentalment «vell». Però el cas és que, a més de «vell» i «avi», vol dir també «avantpassat». En els dictàmens de què tractem aquí sembla que el mot *zaqén* no indica sempre el pare del pare d'algú (hom diu també «pare del pare» per referir-se a l'avi), sinó un membre de la família més ancia, o més antic, antecessor de l'avi pròpiament dit, que pot ser el besavi, el rebesavi, etc. És la informació externa al text, o el context, que obliga a traduir el mot *zaqén* per «avi» o per «antecessor». És l'única manera de lligar caps satisfactòriament en aquests embolics de família. Veg. al capdavant de la lletra II, on anomena "fill" un nebot.
43. Segons explica H.D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàg. 369.
44. Cf. Dt 8,5.
45. La recitació del verset Dt 6,4: *Escolta, Israel, el SENYOR és el nostre Déu, el SENYOR és U*.
46. En un lloc del seu comentari al Talmud parla dels «llibres corregits que vénen de Sefarad». Cf. H.D. Chavel, *Rabenu Moshé ben Nahman*, p. 95.

47. Cf. Js 1,8.
48. Cf. J. Balari i Jovany, *Sentències morals, per Jafuda, juheu de Barcelona (segle XIII)*, Barcelona 1889, pàg. 10: «Rey és axí com foch: qui se'n lunya no n'a profit, e qui s'i acosta massa segueix-li'n dan». Dec aquesta referència a Jaume Riera. Cf. Salomó ben Gabirol, *Selección de perlas*, traducció castellana de D. Gonzalo Maeso, Barcelona 1977, màxima 366.
49. Text obscur.
50. Al·ludit per H.D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàg. 372, n. 1.
51. Ho diu el mateix Nahmànides al seu Sermó de Cap d'Any (*Derashà le-Rosh ha-Shanà*) en parlar sobre la validesa d'una certa manera de tocar el *shofar*: «Vaig trobar aquesta interpretació innovadora en la meva juvenesa i la vaig exposar a alguns mestres de França, a R. Moisès ben Senior i el seu germà Samuel, i a R. Yehiel de París, per mitjà del meu parent R. Jonà, que va anar a estudiar-hi» (H.D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàg. 228).
52. Veg. H. Gross, *Gallia Judaica*, pàg. 40.
53. TB *Nedarim* 22a.
54. Aquesta idea és expressada més cruament i plena a M *Avot* III, 1: «Diu Aqavia ben Mahalalel: Tingues tres coses sempre ben presents per evitar de cometre transgressions: Pensa d'on vénis, cap a on vas i amb qui has de passar comptes. D'on vénis? D'una gota que put. Cap a on vas? Cap a un lloc de pols, cucs i vermina. Amb qui has de passar comptes? Amb el Rei dels reis dels reis, Déu Sant, beneït sia Ell». La humilitat, principi de tot procés de creixença espiritual, no és només una virtut moral, sinó que és sobretot «un autèntic coneixement ontològic, la intel·ligència d'allò que hom és, sol, i per si mateix» (Claude Tresmontant, *La Mystique chrétienne et l'avenir de l'homme*, París 1977, pàg. 114).
55. La *Shekhinà* és la presència o immanència de Déu en el món. Veg. J. Abelson, *The Immanence of God in Rabbinical Literature*, Londres 1912. [Reedició: Nova York 1969, pàgs. 77ss].
56. Per a Nahmànides, el Món que Ve (*'Olam ha-ba*) no és simplement l'altre món o el món del'ànima immortal de filòsofs i teòlegs, sinó el món especial que hi haurà després del judici i de la resurrecció dels morts. Les ànimes dels qui han mort retrobaran llavors un cos espiritualitzat al món al qual passaran; mentrestant, esperen aquell dia al Jardí d'Edèn (els justos) o a la Gehenna (els pecadors). Nahmànides desenvolupa aquest tema extensament al «Shà'ar ha-Guemul», que és la darrera part del llibre *Torat ha-adam* (H.D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, II, pàgs. 264-311. Veg. també: Bezalel Safran, «Rabbi Azriel and Nahmanides: Two Views of the Fall of Man», dins *Rabbi Moses Nahmanides (RAMBAN): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity*, a cura d'Isadore Twersky, Cambridge, Massachusetts, 1983, pàgs. 82ss.; Hayim Hanokh /Chayim Enoch/, *Ha-RAMBAN ke-hoqer we-khi-mequbal*, Jerusalem 1977-78, pàgs. 454-457; Louis M. Epstein, «The Eschatology of Rabbi Moses ben Nachman (Nachmanides)», *Students' Annual of the Jewish Theological Seminary of America*, 1914, pàgs. 120-123; Itzhaq Unna, *Rabí Moshé ben Nahman, RAMBAN. Hayaw u-feulató*, Jerusalem 1976, pàg. 68.
57. En hebreu: *Ha-Maqom*.
58. El mot *neemanim*, traduït aquí per «oradors», era associat tradicionalment amb la rel N'M, «parlar, fer un discurs», com fa David Quimhí, i no pas amb la rel 'NM, «ésser ferm, fidel», com s'ha fet posteriorment. Nahmànides, comentant Jb 12,20, considera *neemanim* sinònim de *hakhamim*, «savis».
59. Cf. TB *Yevamot* 105b. També Sant Benet adreça mots semblants als seus monjos concernent la humilitat (*Sancta Regula*, c. 7).

60. Cf. TB *Shabat* 10a.
61. Cf. TB *Shabat* 153a.
62. H. D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàgs. 211-252 (el fragment traduït més avall és a la pàg. 251). Pel que fa la vida i la influència de Nahmànides a la terra d'Israel, vegeu: Joshua Prawer, *The History of the Jews...* pàgs. 152-165, 251-254.
63. Al·lusió a la interpretació que els doctors del Talmud (TB *Ketubot* 49b) feren de Ps 147,9: [Déu] *dóna l'aliment al bestiar, a les cries dels corbs que l'hi reclamen*, en el sentit que si Déu els l'havia de donar era perquè els pares no ho feien. Nahmànides s'acusa d'una actitud semblant.
64. A la terra d'Israel per a morir-hi. Chavel indica TJ *Kilàyim* IX, 4 com a possible origen d'aquesta expressió. D'altra banda, per a Nahmànides anar a viure a Terra Santa era un precepte positiu que calia esforçar-se a complir; cf. *Séfer ha-Mitsvot le-ha-RAMBAM*, pàg. 244.
65. Abraham Zacut, *Séfer Yuhasin*, edició a cura de H. Filipowski (reproducció de 1924), pàg. 221.
66. H. D. Chavel, *Kitvé RAMBAN*, I, pàg. 428.
67. Veg. TB *Bava Metsi'a* 86b.
68. Dia d'Expiació, i de perdó dels pecats, en què terminen els quaranta dies de penitència i oració iniciats l'u d'Elul. A la «Pregària davant les ruïnes de Jerusalem» (pàg. 429 de l'edició esmentada a la nota 66 de més amunt), Nahmànides diu més explícitament: «I vet aquí que alçant la veu, em vaig esquinçar vestit i mantell per apaivagar el neguit, car el 9 del mes d'Elul de l'any 5027 (= 1 de setembre de 1267) vaig arribar a la ciutat destruïda i desolada». Aquesta pregària fou afegida també al final del Comentari a la Torà, de Nahmànides, a l'edició de Roma 1480 i Lisboa 1489. Per bé que l'edició de Roma indica l'any 5027, la de Lisboa diu 5028. Però aquesta darrera data no sembla correcta segons el parer dels experts en qüestions de cronologia i litúrgia jueves, per les quals es pot deduir que l'arribada a Jerusalem devia tenir lloc el 5027 (= 1267).
69. Deu adults, que és el mínim perquè la pregària comunitària sigui vàlida.
70. Hi ha notícies que indiquen que aquesta sinagoga, anomenada «de RAMBAN» encara avui, va restar oberta fins al 1585, aproximadament, en què les autoritats otomanes desposseïren la comunitat jueva de la seva propietat, perquè hom havia construït una mesquita prop d'ella. Restaurada després de 1967, torna a estar consagrada al culte. Veg. H. Z. Hirschberg, «Seridehem shel baté kenéset quedumim bi-Yrushalàim» [«Restes d'antigues sinagogues de Jerusalem»], *Qadmoniot*, 1 (1968), pàgs. 56-62.
71. A Siquem (Nablus) no hi havia en aquell temps cap comunitat jueva, però era, aparentment, un lloc segur, perquè el darrer sultà aiubí de Damasc, An-Nasir Yusuf, hi havia deixat una guarnició de soldats quan hi sojornà uns quants dies en fugir cap a Gaza davant l'arribada dels mongols a Damasc. Veg. B. Z. Kedar, «Le-toledot...», pàg. 91.
72. Literalment: «fill del germà de la teva mare».